

A Fattyúpaptól a pásztorokáig. A Bethlen-család levéltárából származó, csupán egyszeri előfordulású (OklSz.) talányos személynév a TESz.-ben és az EWUng.-ban ekként szerepel a *fattyú* szó történeti adatai között: 1405: „Quidam Jobagio *Fatthiopap* nomine” [= ’Amelyik jobbágyának *Fatthiopap* a neve’]. Nem tudjuk sajnos, hogy előtagjának milyen lehetett a korabeli köznévi jelentése; így az sem világos, hogy mire, milyen megkülönböztetésre utalhatott.

1. Jó okkal feltehető – az alábbiakban ez bizonyossá válik –, hogy a *Fattyópap*nak olvasandó (EtSz. *fattyú* a.) névnek *pap* utótagja nagyjában vallási szertartások végzésére jogosult egyházi személy denotátuma (foglalkozást jelölő „jegye”) lehetett. Ez a feltevés viszont nyomban arra irányítja a kutató figyelmét, hogy az első névtag – amely voltaképpen a mai ember számára sokkal inkább negatív emocionális értékű asszociációkat kelt – miféle összefüggés alapján „szegődhetett társul” a *pap* névelemhez. A kérdésfelvetés különösen nyilvánvaló, hiszen a *fattyú* közszónak legrégebbi – 1456 körül adatolt – 1. jelentése: ’házasságon kívül született gyermek; | elhanyagolt gyermek’ (TESz., EWUng.). Felvetődik az a gondolat, hogy az első névelem motivációjának megfejtésében valamelyest segíthetnek a *fattyúnak jelzőként* adatolt (régiségeivel soron következő) 2. és 3. fogalmi tartalmai: 1577 körül: ’nem igazi’, illetve: 1585: ’főlöskéges mellékajtként kinött <növényi ág>’ (uo.). Ezek egyike ugyanis mintegy azt sugallja, hogy a *Fatthiopap* első névtagja nagyjából a ’nem igazi’ bőséges jelentésmozzanatainak valamelyikéhez állhat közelebb, ennek ugyanis lehetnek esetleg eleddig felderítetlen, sajátos jelentéstartalmú mellékajtkásai. Nos, hogy ez a meglátás jó-e vagy nem, ebben segít dűlöre jutni a következő, Hadrovics László nevéhez fűződő tétel: különbözö szemléleti alaplól kiindulö elnevezések egy olyan fogalomban találkoz(hat)nak, amely más-más módon mindegyikükben jelen van (Hadrovics 1992: 97).

Léteznek szerencsére olyan megnevezéseink (esetünkben: kételemű, *pap* utótagú összetett szavak), amelyeknek **jelentéstartalma közös** (összevág) a R. *Fatthiopap*éval. – Lássuk őket közelebbről. Szentlőrinc-káta, Ada, Szeged: <a 'plébános' jelentésű *nagypap* vonatkozásában> *kispap* 'papnövendék', illetőleg 'káplán' (ÚMTSz.; l. még SzT.); Viss: *fiók-pap* 'segédlelkész, káplán' (ÚMTSz.); Sepsiszentgyörgy: *kicsipap* 'református segédlelkész' (ÚMTSz.). – Tudnunk kell azonban, hogy az utóbbi névvel Háromszék vármegyében <'a nagyobbik egyházközség papja' jelentésű *nagy pappal* szemben> a 'kisebbik egyházközség papja' -t illetik (MTSz.); a Gömör vármegyei Kelemerén viszont a *fiók-pap* szókapcsolat 'papnak a fia' értelmű (uo.), erre lásd például: Szeged: *fiókfecske* 'fecskefióka' (Szeg.Sz.); Szeged és Hódmezővásárhely: *fiókgalamb* 'galambfióka' (ÚMTSz.).

A *pap* főnévvel társult első három példának *fiók*, illetve *kis* vagy *kicsi* előtagjai láthatóan az **egyedüli közös fogalomnak**, 'a lelképásztor mellett a papi teendőkben segédkező, rendszerint kezdő, fiatal lelkész'-nek, azaz 'segédlelkész'-nek a meghatározói. Adataink tehát azt a valóságot mutatják – végigvezetve ezt a gondolatmenetet –, hogy az erdélyi reformációt majd másfél évszázaddal megelőző *Fatthiopap*ot is jelzője révén foglalkozásnévnek tekintjük, és kifejtve – 'a plébános, lelképásztor mellett a papi teendőkben segédkező, rendszerint kezdő, fiatal – jobbágyrendű – lelkész'-ként értelmezzük. Hogy tényleg jobbágy jogi helyzetű személy volt, közvetve megerősíti ez a régi adalék is: 1743: *jobbágy-pópa* 'román jobbágypap (jobbágyrendű román görög katolikus vagy görögkeleti pap)': mik is [...] úgy mint: Kortsomar(os) Sitar, Udvarj Bíró, két béres, vinczelér, kertész, és egj olá *Jobbágy-Pópa* Segilytük Tisztartó Vr(ama)t [Herepe AF; BK Herepei lev. Vaszilie Tóma (42) jb vall.] (SzT.).

A soron levő adat arról tanúskodik, hogy a *fattyú* szó jelzőjeként más foglalkozást jelentő szó „társaságában” szerepel:

[*laptáros* →] *fattyú*laptáros. – [Kerítőhalászatban] „*Kajáron a partra halásznak s így második csolnak nincs, hanem két laptáros marad a parton, akik a háló egyik végét a part közelében megtartják*” (Balatonfőkajár: ÚMTSz. *laptáros* a.). A hálót a parton állva húzó, illetve tartó két halász egyikének, a rangban és korban **fiatalabb kisegítőnek** Komáromban *fattyú-laptáros* a neve (MTSz. *fattyú*, valamint *laptáros* a.).

2. „A szinonimák etimológiai jelentősége végeredményben azon a tételen nyugszik – vélekedik Kiss Lajos –, hogy a rokon jelentésű szavaknak azonos szokott lenni a szemantikai történetük is, és ezért a helyes etimológiára olykor éppen a szinonimák vezetnek rá” (Kiss 1976: 35). Így hát az ezután jövő *fattyú* ~ *fiók*, *fattyú* ~ *kis* előtagú szópároknak meg a *fattyú* ~ *fia* birtokjeles főnévi kettősnek **azonos** jelentésű párhuzamaiból okkal következtethetünk arra, hogy milyen is lehetett – a jó hatszáz éves személynév *fattyú* előtagját megelőző – köznévi alapjelentése, illetőleg eredete.

(a) [(*fő*)szarufa →] *fiókszarufa* ~ *fattyúszarufa*. – Régi: *fiókszarufa* 'rövidebb szarufa a háztetőn, amelyet a fő szarufához szegeznek' (CzF.); *fattyú-szarufa* (Székelyföld): a szarufa toldaléka' (ÚMTSz.). Nagyon valószínűnek tartom, hogy ide kapcsolódik a bizonytalan megítélt (a forrásban megkérdőjelezett) jelentésű *fattyú szarufa* 'támasztó/gyámszarufa' régi adalék is: 1806: A Házak és Kamara Szoru Fáin lévő *Fottyú Szorufák* [Veresegyháza AF; Told. 23] (SzT.). – Ezekben az adalékokban mind a *fattyú*, mind a *fiók* előtag külön-külön és együttesen <a (*fő*)szarufá-val szemben> a toldalék- vagy gyászarufa 'kisebb méretű'-nek tárgyi képzetét hordja megában; lásd még: *fiókgerenda* „Kisebbféle gerendák az épületetőkön, amelyek támaszokul, vagy öszvekötésül szolgálnak a nagyobb gerendáknak” (CzF.).

(b) [(*nagy*)köröm →] *fiókköröm* ~ *fattyúköröm*. – <A '(házi)állat patája' jelentésű (*nagy*) *körömmel* alkalmilag szembeállítva, lásd például Hajdúnánás: *nagy köröm* 'ua.': (ÚMTSz.)> jobbára 'a hasított körmű állatok csülke fölött, hátul fejlődött kettős kis szarúképződmény'-nek *fiókköröm*, (olykor) *fattyúköröm* a neve (CzF., MTSz., ÚMTSz., ÉrtSz.). – A *fiók* ~ *fattyú* előtagok azonos szemlélet nyelvi megtestesítői; arról tanúskodnak közösen, hogy ez a szarúképlet – akár csak a *fi-*, *fü-* (<*fi-*), *ics-*, *kisköröm* stb. nyelvjárási elnevezésváltozatok (MTSz., ÚMTSz., ÉrtSz., illetőleg: Mokány 1980: 22, 29) <szemben a (*nagy*)*körömmel*> 'kicsi méretű'. A sárándi „*segéd*

vagy *fijók köröm*” (ÚMTSz. cédulaanyaga) vagylagosságából mindamellett arra is következtethetünk, hogy névadói egyben másodlagos funkciót is tulajdonítanak neki.

(c) *fiókhajtás* ~ *fattyúhajtás*. – Felsőőr: *faccsihajtás* 'a növény fejlődése szempontjából nem kívánatos elágazás, kinövés' (FTSz.); Gyula: *fijók-hajtás* 'ua.' (ÚMTSz.). – Aligha kétkelhetőnk abban, hogy itt a *faccsi* és a *fijók* előtagok egyöntetűen fogalmazzák meg szemléletük azonos mi-voltát, <a „gazda”-növény viszonylatában> 'a fejlődésnek, növekedésnek kezdetibb – **fiatalabb** – szakaszát'-t.

(d) [*nagykócsag* →] *kiskócsag* ~ *fattyúkócsag*. – Tanulságos olvasmányaim egyikében, a Magyar madárnevekben Kiss Jenő részletesen foglalkozik a *kiskócsag* (*Egretta garzetta*) neveinek eredetével, létrejöttüknek ok-okozati összefüggéseivel. Rámutat többek között arra is, hogy a *kiskócsag* neve „a *nagykócsag*-gal van korrelációban, egymásra vonatkoztatva van értelmük. Kis termete volt a névadás alapja” (Kiss 1984: 67). Kiemelt fontosságú, hogy Kiss Jenő a *kiskócsagnak* két forrásból is idézi *fattyú kócsag* nevét (uo. 68). – Ami a *kis-* és *fattyú kócsagban* rejlő szemlélet lényegét illeti, nem lehet nem belátnunk, hogy mind a *kis*, mind a *fattyú* elemek jelentésükben összevágának egymással; más szóval élve: mind a két jelzői előtag szó szoros értelmében 'kicsi' jelentésű, ekként fejezve ki az említett két madárfaj közötti istenadta – **természetes** – nagyságbeli különbséget. Létrejöttükkor nem volt közöttük semmilyen fogalmi-tartalmi vagy expresszív különbség. Ami egyben tehát azt is jelenti, hogy a *fattyú* jelzőt nem értelmezték – ezért mi sem értelmezhetjük – 'korcs, elfajzott vagy keresztezett <madár(faj)>'-féleként. Mellesleg említem meg, hogy madárneveink világában elvéve előfordulnak olyan kivételek is, amelyeknek *fattyú* jelzői 'a rendestől eltérő, korcsképződésű' értelmük van. Nevezetesen: a *fattyúfajd* 'Tetrao hybrida' jelzője azt emeli ki, hogy ez a madár „a nyír- és süketfajd basztardja; nagyobb a nyír-fajdnál, de a süketfajdhoz hasonló színezetű” (RévLex. *fajdfélék* a.); vö. orosz *нолыгныхарь* (= fél[ig]fajd) meghatározásával: „ублюдок от глухаря и полюха” ('a süketfajd és nyír-fajd basztardja') (Hrinčenko 3: 288, 289). A 'geze' (*Hippolais icterina*) madárnak *fattyú filemüle* neve viszont „tükörszó: a ném. N. *Bastardnachtigall* 'ua.' fordítása” (Kiss 1982: 261). A *fattyú szerkő* (*Chlinodias hybrida*) a R. latin szaknyelvi *Hydrochelidon hybrida* 'ua.' (= 'keresztezett hibrid csér') „nyomán született mesterséges név – írja Kiss Jenő –, vagy [...] spon-tán népi névadás azon az alapon, hogy bár e madár szerkő, színezete a csérekéhez hasonló, ezért keresztelkedésének vélhették” (uo. 185). – A 'fenyvescinege' nevének R. *Fattyú-cinege* „előtagja nem világos” (uo. 291).

(e) Minthogy jelentésviszonyuk alapján szintűgy szoros egységet alkotnak, meg kell még említeni a – külön-külön is jelentős elterjedtségű – *fia* ~ *fattya* 'a kukoricaszár tövéből kinövő egy vagy több apró kis sarjhajtás' fő típusú birtokjeles szópárt. A *fattya* (*fatty*, *fattyu*, *fattyuja* stb. változataival) ugyanis nagyjából a nyugati, közép-dunántúli, délföldi és tiszai nyelvjárások sajátja, az északkeleti, mezősegi, keleti, székely és csángó nyelvjárásokat viszont jobbra a *fija* (*fijók*, *fijóka*, *fijókja*, *fijókája* stb.) alakok uralják (MNYA. 39, RMNYA. 67). Mindkét típus változatai – képekre fordítva – mintegy az „*anya*”-*kukoricaszár*nak a „*fia*”-ként értelmezendők. Hasonló szemléletbeli viszony áll fenn például az *anya-szarv* 'az eke nagyobbik szarva, amelybe a gerendely vége van befoglalva' meg a *fiók-* vagy *fiaszarv* 'az eke kisebbik szarva' talajművelő eszköz részeinek nevei között (MTSz. *anya* és *fiók* a.; ÚMTSz.).

A 'növény fia' (← 'valakinek a kisfia') szemléletet példázzák a következő idegen(ből átvett) szavak is:

(α) Az orosz *пáсынок*, tagjai: <jelen esetben> hasonlóságra vagy megegyezésre („сходство или тождество”) utaló *на* praefixum, valamint a *сын* 'fiú' szónak *сынок* 'valakinek a (kis)fia, gyermeke' kicsinyítő képzős származéka; nevezetesebb jelentései: 'mostohafiú; mostohagyermek' (tkp. olyan[féle], mint a saját gyermeke) (Фасмер 1976: *на-*, ill. *пáсынок* a.), 'a szőlő, dohány sarj- vagy hónalj[hajtása]', illetve a 'kerítésoszlop ferde támasztéka': *Надобь поддержать заборь пасынками* (= 'Fattyakkal szükséges megtámasztani a kerítést') (Даль 1955: *пáсынок* a.). Lásd még: ukrán *пáсинок* 'mostohafiú' → 'sarjhajtás' (EtSIUkrM. 2004: *пáсинок* a.).

(β) A kárpátaljai Técső szomszédságában levő Kerekhegy magyar nyelvjárásában él a kárpát-ukrán *насемок* 'a tengeri tövéből kinőtt hajtás' jelentésű főnév helyi magyar fejleménye, a *pászemká* 'ua.' jövevényszó (saját gyűjtésem). A 'növény oldalhajtása' → 'mostohafiú' jelentésű ukrán nyelvjárás *насемок* a fentebb említett ukrán *насинок* szóval áll származásbeli kapcsolatban (uo. *насемок* a.).

(γ) Márkus Mihály Nyíregyházán jegyezte fel a 'tengeri tövéből kinőtt hajtás' jelentésű *pász-torka* szlovák jövevényszót (Márkus 1943: 108; ÚMTSz.). Noha a várható szlovák *pastorka* 'ua.' megfelelőjére nincs adatunk, (egykori) meglétét a következő szláv szavak megnyugtatóan igazolják: egyházi szláv, szerb redakciójú egyházi szláv *насторька, насторокъ, насторькъ* 'mostohagyerek', orosz *насторка* 'mostohalány', illetve szlovák (nőnemű) *pastorkyňa*, (hímnemű) *pastorok* 'mostohalány, -fiú'; cseh *pastorča* 'mostohagyerek'; **pastorьka* előzményüket rokonítják például a lett *pastars* 'utolsó', *pastarītis* 'a legutolsó, legfiatalabb gyermek' jelentésű szavakkal (Vasmer 1964: *pastorka* a.).

Az effajta szemlélet kialakulása egyáltalán nem meglepő, hiszen Técsőn nem úgy tekintünk a kukorica (*málé*) sarjhajtására, mint valami eredendő rosszra (értsd: a növény „fattyára”; „kakukkfiókjára”), mert egyrészt jó zöldtakarmány volt, másrészt pedig a kukoricának ígéretesebb *fiját* rendszerint meg is hagytuk, mivel azon termett az igazán jó *tejesmálé*.

3. Az említett példából kirajzolódik, hogy a *fattyú* alapjelentése – a *fiú*éhoz meg a *fióké*hoz hasonlóan (TESz. *fiók*, *fiú* a.) – 'valakinek a fia; fiú(gyermek)' lehetett. Támogatják ezt a *fattyúnak* nyelvjárásainkban ma is élő 'gyermek', 'fiúgyerek', 'serfűlő fiú, siheder', 'legény' jelentésárnyalatai (ÚMTSz.). Ezt a korábbi jelentést vitték át egyrészt némely épületelemnek, növényeknek, állati testrészeknek, madárnak a hozzájuk hasonló kisebb tartozékára, sarjhajtására, szaruképződményére, fajtájára; másrészt (belső) hasonlóságon alapuló névátvitellel) a kevésbé jelentős, alacsonyabb rendű, rangú személy megnevezésére. A *fattyúnak* ez az utóbbi jelentéstartalma **hangulati rosszabbodáson** is átment, azaz 'házasságon kívül született, törvénytelen gyermek' értelmet kapott. Ez a negatív jelentés – a szemantikai expresszivitás következményeként – az emberek tudatában régtől fogva uralkodóvá vált (l. például a SzT. *fattyas*, *fattyú*, *fattyúgyermek* címszók alatt felsorolt jelentős számú szöveges adalék támogató vallomását).

4. A fentiekhez annyit kell még hozzáfűzni, hogy a *fattyú* tisztázatlan eredetének (TESz., EWUng.) megoldását nem kerestem, mert nem ez volt a célom. Számomra azonban felsejlik: olyan tüzetes kutatás révén, amelyik feltétlenül figyelembe veszi (többek között) a minden különbség nélkül felcserélhető *fattyacska* : *fiacska*; *Fattyas* : *fias*; *fattyal* : *fial*; *fattyaz* : *fiaz* (ÚMTSz.) egyezség-féléket, akár az is kiderülhet, hogy a *fiú* szó nemcsak a *fajjal* áll rokoni kapcsolatban (TESz., EWUng.), de még a *fattyúval* is.

A HIVATKOZOTT IRODALOM

- CzF. = Czuczor Gergely – Fogarasi János (szerk.): 1962–1974. *A magyar nyelv szótára* 1–6. Emich Gusztáv, Pest/Budapest.
- Даль, Владимир 1965: *Толковый словарь живого великорусского языка* I–IV. (Набрано и напечатано со 2-го издания 1880–1882 гг.) Москва. [Új lenyomat: 1956].
- ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László (szerk.) 1968–1977. *A magyar nyelv értelmező szótára*. 1–6. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- EtSIUkrM. = Мельничук, А. С. (főszerk.): 1982. *Етимологічний словник української мови*. Наукова думка, Київ.
- EtSz. = Gombocz Zoltán – Melich János 1914–1944. *Magyar etymológiai szótár* 1–2. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- EWUng. = Benkő Loránd (szerk.) 1992–1995. *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. 1–3. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- FTsz. = Imre Samu 1973. *Felsőöri tájszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hadrovics László 1992. *Magyar történeti jelentéstan. Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hrinčenko = Гринченко, Б. Д. 1958. *Словарьукраїнської мови*. 1–4. (Надруковано з видання 1907–1909 рр. Фотомеханічним способом.) Київ.
- Kiss Jenő 1984. *A magyar madárnevek (Az európai madarak elnevezései)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiss Lajos 1967. Az etimológiai kutatások újabb fejlődése külföldön. In: Benkő Loránd – K. Sal Éva (szerk.): *Az etimológia elmélete és módszere*. Nyelvtudományi Értekezések. 89. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Márkus László 1943. *A bokortanyák népe. Tanya, falu, mezőváros* 3. A Kir. Magy. Pázmány Péter Tudományegyetem Magyarságtudományi Intézetének Kiadása, Budapest.
- Mokány Sándor 1980. *Magyar szófejtések*. Nyelvtudományi Értekezések. 105. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MnyA. = Deme László – Imre Samu (szerk.) 1968–1977. *A magyar nyelvjárások atlasza* 1–6. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MTSz. = Szinyei József (szerk.): *Magyar tájszótár* 1–2. 1893–1901. Hornyánszky Kiadó, Budapest.
- OkISz. = Szamota István – Zolnai Gyula 1902–1906. *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a magyar nyelvtörténet szótárához*. Hornyánszky Kiadó, Budapest.
- RévLex. = Révai nagy lexikona. 1911–1935. *Az ismeretek enciklopédiája*. 1–21. Révai Kiadó, Budapest.
- RMNyA. = Murádin László (gyűjt.) – Juhász Dezső (szerk.) 1925–2009. *A romániai magyar nyelvjárások atlasza*. 10. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványa, Budapest.
- SIRusLitJaz. 1959 = *Словарь современного русского литературного языка*. 9. Издательство Академии наук СССР. Москва–Ленинград.
- SzegSz. = Bálint Sándor 1957. *Szegedi szótár* 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SzT. = Szabó T. Attila (szerk.) *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. Bukarest (később) Budapest–Bukarest, ill. Budapest–Kolozsvár, I. Kriterion, majd Akadémiai és Kriterion, ill. Akadémiai és Erdélyi Múzeum-Egyesület Kiadó, 1976-tól.
- TESz. = Benkő Loránd (főszerk.) 1967–1984. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. 1–4. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÚMTSz. = B. Lőrinczy Éva (szerk.) 1979. *Új magyar tájszótár*. 1. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Фасмер, Макс 1974. *Этимологический словарь русского языка*. Перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева. 1–4. Издательство «Прогресс», Москва.

Mokány Sándor

ny. egyetemi docens
Szegedi Tudományegyetem BTK